



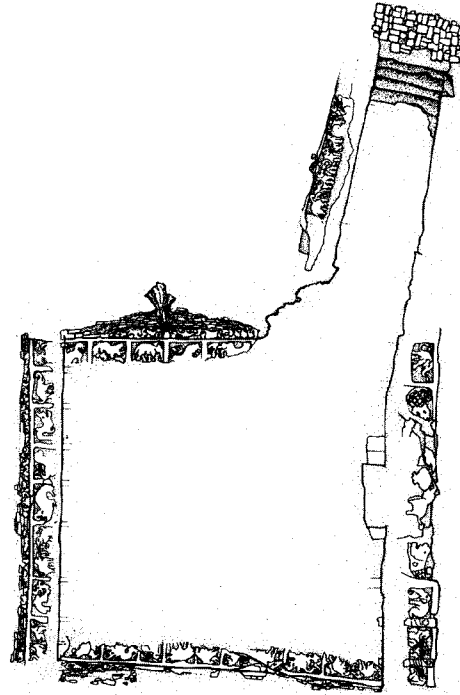
สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ : ภาพสลักสัตว์มงคลขอบสระแก้ว เพื่อให้เป็นสระน้ำ ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของพราหมณ์และพุทธ

พีรัช ลิขิตสมบุญ^{*}

น้ำเป็นสิ่งสำคัญของมนุษย์มาตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน บริเวณกักเก็บน้ำในอดีตนิยมขุดสระเพื่อเก็บไว้ใช้ในการอุปโภคบริโภค เช่น การสร้างตระพังในสมัยสุโขทัย หรือการสร้างบารายในวัฒนธรรมเขมร เป็นต้น แต่ในที่นี้ขอกกล่าวถึงสระแก้ว ที่บ้านโคกปี่ ตำบลโคกปี่ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ในฐานะสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา อาจจะเป็นพิธีกรรมทางการเกษตรที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ พื้นที่ดังกล่าวเป็นชุมชนโบราณเมืองศรีมโหสถ พบงานศิลปกรรมของพุทธและพราหมณ์เจริญควบคู่สมัยกันมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา เป็นหลักฐานที่แสดงว่าสังคมโบราณแห่งนี้ ชาวเมืองนับถือทั้งพุทธและพราหมณ์สืบเนื่องทั้งสองวัฒนธรรมร่วมกันอย่างกลมกลืน อันเป็นผลให้สังคมได้พัฒนา

สืบทอดกันมายาวนานจนถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นอย่างน้อย (ธวัช ปุณโณทก, ๒๕๔๘, หน้า ๓๘-๓๙)

จากการสันนิษฐานว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์นั้น สืบได้จากภาพสลักปูนดำที่ผนังขอบสระแก้วนั้นมีลักษณะเป็นภาพสัตว์ เช่น ช้าง สิงห์ มกร และคชลักษณ์ หรือปูระณะกุมภะ ซึ่งล้วนแต่เป็นสัตว์ชั้นสูง และเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวข้องกับความสำคัญของน้ำ หรือความอุดมสมบูรณ์ทั้งสิ้น (กรมศิลปากร, ๒๕๓๖, หน้า ๑๐) ภาพสลักดังกล่าวคล้ายกับภาพที่ปรากฏบริเวณขอบสระน้ำใกล้กับจันทิปะนะตะรันในชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งกษัตริย์ในราชวงศ์มัชปาหิตจัดสร้างถวายแด่พระอิศวร ในลัทธิไศวนิกาย และจารึกปีที่สร้างพุทธศักราช ๑๘๕๘ ไว้ขอบสระ



ภาพที่ ๑ ภาพลายเส้นสัตว์มงคลรอบสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (สมัย สุทธิธรรม, ๒๕๔๒)



ภาพที่ ๒ สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ ภายในจันทิปะนะตะรัน ชาวภาคตะวันออกเฉียงในศาสนาฮินดู

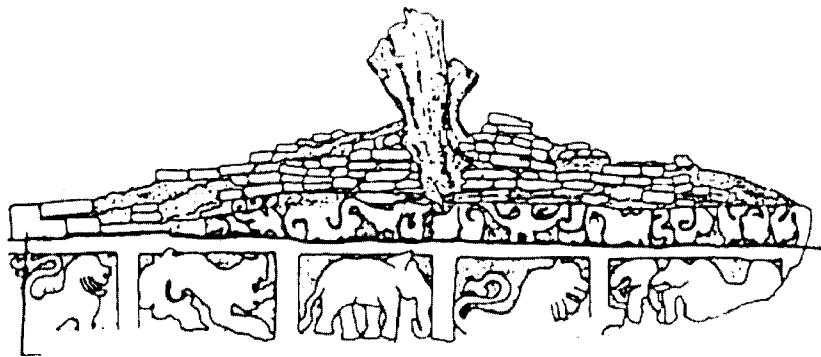
แผนผังของสระแก้ว

ลักษณะของแผนผังสระแก้วนั้น เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง ๑๘ เมตร ยาว ๑๓.๖๐ เมตร ถึง ๑๕.๒๐ เมตร มีทางลงสระทางด้านทิศตะวันตก มีพลับพลาขึ้นเข้ามาในบริเวณสระ ขนาดกว้าง ๑ เมตร ยาว ๕.๑๐ เมตร มีบันไดทางลงสระทั้งสองด้าน สันนิษฐานว่าพลับพลาขึ้นอาจจะก่อสร้างขึ้นจากเครื่องไม้ เนื่องจากบริเวณใกล้ทางลงสระนั้นได้พบหลุมเสาปรากฏอยู่ (กรมศิลปากร, ๒๕๓๖, หน้า ๑๒) บริเวณขอบสระด้านในได้พบภาพรูปสัตว์

ที่สลักลงบนศิลาแลงอยู่ภายในกรอบ และเหนือกรอบก็ปรากฏภาพสัตว์ในพื้นที่ที่อยู่ระหว่างกรอบภาพสัตว์กับศิลาแลงก่อขอบเช่นกัน ลักษณะของภาพเป็นลวดลายที่มีการสลักอย่างต่อเนื่องมีขนาดเล็กเรียงต่อกันเป็นแถว ไม่มีกรอบคันเหมือนภาพสลักที่ปรากฏอยู่ด้านล่าง

ลักษณะของภาพสลัก

ภาพสลักที่พบนั้นเป็นภาพสลักนูนต่ำที่สลักลงบนศิลาแลงธรรมชาติ แต่ละภาพอยู่ภายในกรอบที่มีขนาด ๒๐-๓๐ ซม. เป็นภาพสัตว์



ภาพที่ ๓ ภาพลายเส้นสัตว์มงคลรอบขอบสระแก้ว อ่างทองศรีมโหสถ ปราจีนบุรี (สมัย สุทธีธรรม, ๒๕๔๒)

ทั้งหมด มีทั้งลักษณะที่เป็นภาพสัตว์ตัวเดียว และภาพสัตว์ที่อยู่ภายในกรอบเดียวกัน

จากการสำรวจภาพสลักนูนต่ำรูปสัตว์ที่ขอบสระแก้วนั้น พบภาพสัตว์ทั้งหมด ๔๕ ตัว ที่สลักอยู่ในกรอบ ๒๕ กรอบ สามารถจำแนกภาพสัตว์ที่ปรากฏนั้นออกเป็น ๖ ประเภท ได้แก่ ช้าง สิงห์ มกร หนูป่า และกิ้งก่า

๑. ภาพสลักช้าง การสลักภาพช้างนั้น

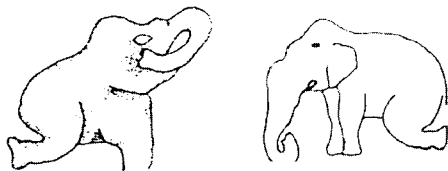
พบ ๒๔ เชือก พบทั้งที่มีลักษณะเป็นช้างเชือกเดียวที่แสดงลักษณะท่าทางต่าง ๆ เช่น ยืน เดิน กุกเข่า นอกจากนั้นยังพบภาพช้างหลายเชือก เช่น ช้าง ๒ เชือก ที่แสดงอาการชนกัน หรือแบบที่มีส่วนของลำตัวซ้อนกัน และช้าง ๕ เชือกเดินเรียง จากลักษณะที่กล่าวมาข้างต้นแล้วยังพบภาพสลักที่มีช้างเป็นส่วนประกอบ อาทิเช่น ภาพคชลักษณ์ ที่มีช้างอยู่ ๒ ช้าง ช้าง

และขาของภาพสลัก ดังนั้นสามารถนับรวมภาพสลักรูปช้างได้ทั้งหมด ๑๔ กรอบ และสามารถจำแนกลักษณะของรูปช้างทั้งหมดได้เป็นกลุ่ม ๆ ดังนี้



ภาพที่ ๔ ภาพลายเส้นรูปช้างนั่งชันเข่า (พิรพน พิสนุพงศ์, ๒๕๓๖)

๑.๑ ภาพช้างเชือกเดียวในท่าชันเข่า ทั้งขาหน้าและขาหลัง ยกวงขึ้นและเอี้ยวหน้ามาด้านข้าง

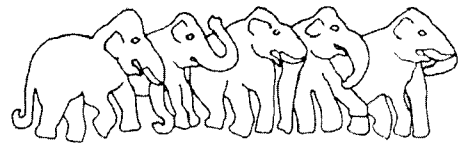


ภาพที่ ๕ ภาพลายเส้นช้างแสดงอาการย่อเข่า (พิรพน พิสนุพงศ์, ๒๕๓๖)

๑.๒ ภาพช้างเดี่ยวในท่าย่อตัว ขาหน้าทั้ง ๒ ตั้งตรงขาหลังคุกเข่า หันหน้าตรง มีทั้งที่เป็นแบบยกหน้าชูวงขึ้น และในลักษณะที่สลักเป็นธรรมชาติ

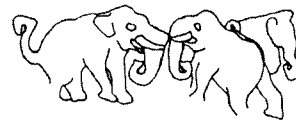


ภาพที่ ๖ ภาพลายเส้นช้างเดินท่าทางต่าง ๆ (รูปแบบที่ 1)



ภาพที่ ๗ ภาพลายเส้นกลุ่มโขลงช้างเดินเป็นแถวระนาบ (รูปแบบที่ ๒) (พิรพน พิสนุพงศ์, ๒๕๓๖)

๑.๓ ภาพช้างเดิน ในลักษณะนี้สามารถแบ่งได้ ๒ รูปแบบ คือภาพช้างเดินเชือกเดียวภายในกรอบ (รูปแบบที่ ๑) และช้างเดินตามกัน หรือ ในลักษณะที่ เดินเรียงกันเป็นแถว ในการสลักช้างประเภทหลังนี้ช้างได้พยายามแกะสลักให้ช้างที่เดินซ้อนทับกันนั้นแสดงระนาบสูงต่ำที่ต่างกัน เพื่อสร้างมิติทางความลึกของภาพ (รูปแบบที่ ๒)



ภาพที่ ๘ ภาพลายเส้นช้างหันหน้าชนกัน (พิรพน พิสนุพงศ์, ๒๕๓๖)

๑.๔ ภาพช้างชนกัน ลักษณะเป็นภาพช้าง ๒ เชือกแสดงอาการหันหน้าทำท่าชนกัน โดยที่ช้างเชือกหนึ่งยืนตรง เงยหน้าขึ้น ส่วนอีกเชือกหนึ่งนั้นจะย่อตัวต่ำกว่า



ภาพที่ ๙ ภาพลายเส้นช้างเดินเข้าหากัน (พิรพน พิสนุพงศ์, ๒๕๓๖)

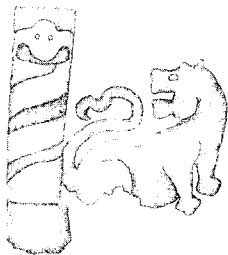
๑.๕ ภาพช้างสองตัวซ้อนกัน
ลักษณะหันหน้าไปคนละทางมีเฉพาะส่วน
ลำตัวเท่านั้นที่ซ้อนกัน



ภาพที่ ๑๐ ภาพลายเส้นช้างลักษณะมี (พิรพน พิสนพวงศ์, ๒๕๓๖)

๑.๖ ภาพช้างในเชิงสัญลักษณ์
เป็นภาพช้าง ๒ เชือกหันหน้าเข้าหากันชูวงงขึ้น
มีหมอน้ำ หรือ ปุณระฆฆะตรงกลางจะประกอบ
ด้วยภาพพระลักษมี ช้างทั้ง ๒ เชือกนั้นกำลัง
พนน้ำ แต่ในภาพสลักนี้รูปภาพพระลักษมีนั้น
ได้หลุดหายไป

๒. ภาพสลักสิงห์ พบ ๑๑ ตัว สามารถ
จำแนกออกเป็น ๓ รูปแบบ ดังนี้



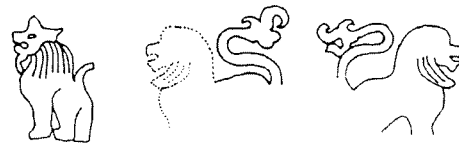
ภาพที่ ๑๑ ภาพลายเส้นสิงห์และเสา ครอบสระแก้ว
(พิรพน พิสนพวงศ์, ๒๕๓๖)

๒.๑ ภาพสิงห์แบบธรรมชาติ ไม่
มีแผงคออยู่ในอาการนั่งหรือในอาการเดิน รูป
แบบการสลักนั้นสลักตามลักษณะของสิงโต
ตัวเมียตามธรรมชาติ



ภาพที่ ๑๒ ภาพลายเส้นสิงห์ท่าทางต่าง ๆ (พิรพน
พิสนพวงศ์, ๒๕๓๖)

๒.๒ ภาพสิงห์ที่มีขนคล้ายลาย
กนกเปลวบริเวณท้ายทอย ลักษณะนั้นเปรียบได้
กับสิงห์ในเทพนิยาย คือมีขนที่ท้ายทอยขึ้นเป็น
ลายกนกเปลว ทำให้ดูเหมือนหัวแหลม ลักษณะ
อาการแสดงในท่าทาง ยืน และนั่ง ภาพสิงห์ใน
กลุ่มนี้พบมากที่สุด และสิงห์ในกลุ่มนี้จะไม่มี
การสลักลายที่หางมากนัก



ภาพที่ ๑๓ ภาพลายเส้นลักษณะแผงคอและหางสิงห์
(พิรพน พิสนพวงศ์, ๒๕๓๖)

๒.๓ ภาพสิงห์ที่มีแผงคอ สังกะ
ได้อย่างชัดเจน ลักษณะเป็นเส้นลากลงจากคาง
หรือหัวลงมาทางด้านล่าง บางตัวนั้นลักษณะ
มีเครา ข้อสังเกตสิงห์ในกลุ่มนี้ที่หางนั้นคล้าย
จะเป็นลายกนก

๓. ภาพสลักมกร การสลักภาพมกรมัก
สลักเป็นตัวเดียวแยกไปแต่ละกรอบลักษณะ
ของตัวมกรนั้นแตกต่างกันออกไป คือ มกรที่มี
วงงสั้น ลำตัวมีเกล็ดแบบจระเข้ มกรมีวงยาว
ตัวเป็นจระเข้ มกรมีวงยาว ตัวเป็นงู และ
ลักษณะคล้ายสิงห์มีหางเป็นปลา พบอยู่ ๘ ตัว
การจำแนกลักษณะของมกรนั้นแยกออกเป็น
๕ รูปแบบ ดังนี้



ภาพที่ ๑๔ ภาพลายเส้นมกรสัตว์ในจินตนาการของอินเดียแบบที่ ๑ (พีรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖)



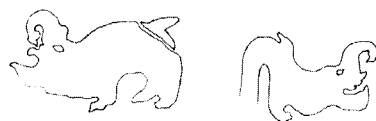
ภาพที่ ๑๗ ภาพลายเส้นมกรแบบที่ ๔ (พีรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖))

๓.๑ มกรหัวช้าง งวงสั้น ลักษณะของงวงนั้นม้วนเข้าข้างในปากมีเขี้ยวที่ขอบปากด้านบน บางตัวมีขาหน้าแสดงอาการ วางราบขนานไปกับปากด้านล่าง



ภาพที่ ๑๕ ภาพลายเส้นมกรหัวช้างแบบที่ ๒ (พีรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖)

๓.๒ มกรหัวช้าง งวงยาว ลักษณะของงวงม้วนเข้าด้านในอ้าปากค่อนข้างกว้างกว่าแบบแรก และมีเขี้ยวที่ชัดเจน หางหลังและท้องมีลักษณะคล้าย ๆ ครีบ ส่วนของหางนั้นม้วนได้อย่างอ่อนช้อยมาก



ภาพที่ ๑๖ ภาพลายเส้นมกรหัวช้างแบบที่ ๓ (พีรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖)

๓.๓ มกรหัวช้าง งวงยาว ลักษณะของลำตัวคล้ายงูอ้าปากกว้าง ลักษณะของงวงม้วนเข้าด้านใน ที่บริเวณหลังและท้องมีลักษณะเป็นกระโดง ส่วนหางหลุดหายไป

๓.๔ มกรหัวช้าง งวงยาว ลักษณะของงวงชูขึ้น แต่ภาพลักษณะโดยรวมดูคล้ายมังกร อ้าปากกว้าง มีครีบเป็นกระโดง อยู่กลางหลัง มีขา ลำตัวเป็นงู ที่น่าสังเกตในส่วนบริเวณท้ายทอยนั้นมีเขา ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของรูปแบบนี้



ภาพที่ ๑๘ ภาพลายเส้นมกรแบบที่ ๕ (พีรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖)

๓.๕ มกรในแบบสุดท้ายนี้คล้ายกับแบบที่ ๒ คือ มกรหัวช้าง งวงยาว รูปหน้าหลุดหาย หรือ อาจจะหักพังลง ลำตัวม้วนงอลง หางคล้ายปลา

ภาพสลัก หมูป่า งู และกิ้งก่า พบอย่างละ

๑ ภาพ



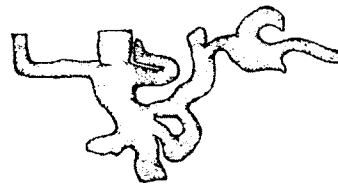
ภาพที่ ๑๙ ภาพลายเส้นหมูป่า (พีรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖)

ภาพหมูปา หันด้านข้างออก หันไปทางทิศเหนือ ลักษณะของหมูปานั้น แขนงหน้าขึ้นชนกรอบด้านบน ขาคู่หน้าเหยียด ส่วนก้นห้อยลงเหมือนจะย่อตัว หางม้วนขึ้น ลักษณะของขาหลังปรากฏไม่ชัดเจนนัก แต่ส่วนก้นของภาพเกยอยู่ขอบกรอบด้านขวา



ภาพที่ ๒๐ ภาพลายเส้นงู หรือ นาค (พีรพน พิณพวงศ์, ๒๕๓๖)

ภาพงู หรือ นาค มีลักษณะเป็นรูปงูพันเสา หันหน้าลงมาทางสระน้ำ และกำลังแผ่พังพาน ลักษณะบริเวณหน้าของนาคนั้น สลักแบน ๆ หน้าคล้ายหน้าลิง (?) ซึ่งเป็นลักษณะที่พบมากในศิลปะแบบทวารวดี

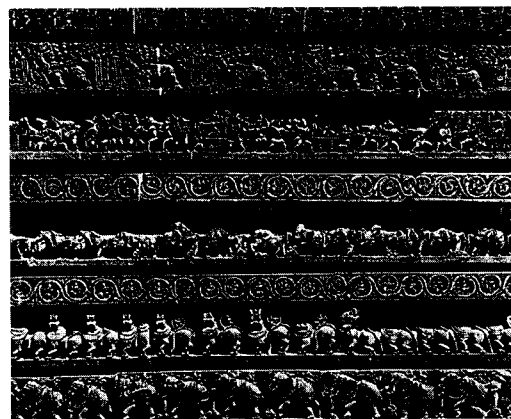


ภาพที่ ๒๑ ภาพลายเส้นกนิรี หรือเทวดาเหาะ (พีรพน พิณพวงศ์, ๒๕๓๖)

ภาพกนิรี หรือ เทวดาเหาะ ลักษณะของภาพนั้นขึ้นแขนขวาออกมาทางด้านหน้า ทำอาการคล้ายยื่นของให้กับสิ่งใด แขนซ้ายยกงอเข้าบริเวณศรีษะ ส่วนขาพับทำท่าเหาะ มีส่วนหาง หรือชายผ้ายาว มีลวดลายม้วนเป็นกนกทางด้านหลัง (พีรพน พิณพวงศ์, ๒๕๓๖, หน้า ๑๐๘ -๑๑๑)

คติความเชื่อในการสลักภาพสัตว์ที่สระแก้ว

ภาพสลักที่ขอบสระแก้ว อาจจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นเพียงการโคลนศิลาแลงเป็นภาพสลักนูนต่ำ ซึ่งอาจจะมีการฉาบปูนฉาบทับและอาจจะมีการตกแต่งลวดลายบนปูนอีกครั้งหนึ่ง

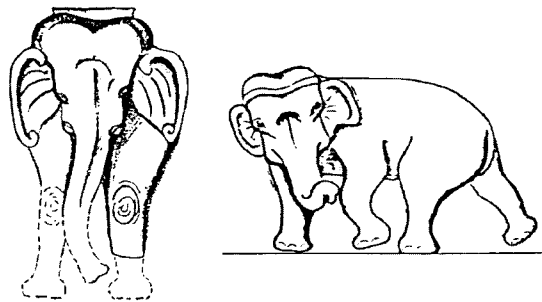


ภาพที่ ๒๒ ภาพสลักหินสัตว์มงคลที่วิหารอินดูในอินเดียใต้

ชนิดของสัตว์ที่พบนั้น ได้แก่ ช้าง สิงห์ มกร ฯลฯ ล้วนเป็นสัตว์มงคล และอยู่ในสัตว์ชั้นสูงทั้งสิ้น ซึ่งมีปรากฏเป็นเรื่องเล่าตามคติความเชื่อ ซึ่งสามารถอธิบายได้สังเขปดังนี้

ช้าง ช้างเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ และเมื่อมนุษย์มีวิวัฒนาการถึงขั้นมีวัฒนธรรม ก็ได้กำหนดให้ช้างเป็นสัญลักษณ์หรือสิ่งแทนที่ปรากฏออกมาในรูปแบบศิลปะความสำคัญของช้างในเวลาต่อมาได้ส่งผลถึงคติความเชื่อทางวรรณกรรม ศิลปกรรม ดังหลักฐานที่พบทาง โบราณคดี (สมชาติ มณีโชติ, ๒๕๒๔, หน้า ๒๔)

คติความเชื่อเรื่องช้างในศาสนาพราหมณ์นั้นส่วนใหญ่ถูกบันทึกไว้ด้วยภาษาสันสกฤต เรื่องของช้างในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกับเทพเจ้า ซึ่งเป็นที่นับถือในสมัยพระเวท แต่ทั้งในรายละเอียดอาจจะมีข้อแตกต่างกัน เช่นเชื่อว่าช้างกำเนิดจากเปลือกไข่ในพระหัตถ์ของพระพรหม หรือเชื่อว่าถือกำเนิดจากดอกบัวที่ผุดจากพระนาภีของพระวิษณุ และเชื่อว่าเกิดจากการกวนเกษียรสมุทรตามคัมภีร์มหาภารตะ (สมชาติ มณีโชติ, ๒๕๒๔, หน้า ๓๔)



ภาพที่ ๒๓ ภาพลายเส้นประติมากรรมรูปช้างพบที่จังหวัดนครปฐม (กรมศิลปากร, ๒๕๓๑)

ส่วนคติเรื่องตระกูลของช้างตามคติพราหมณ์นั้นเชื่อว่าเทพเจ้า ๔ องค์ คือ พระพรหม พระอิศวรหรือพระศิวะ พระวิษณุ หรือพระนารายณ์ และพระอัคนี เป็นผู้สร้างช้างขึ้นมาจากเกสรดอกบัวและกลีบดอกบัว เกิดเป็นช้าง ๔ ตระกูล คือ

พระพรหมสร้าง เรียกว่า ช้างตระกูลพรหมพงศ์
พระอิศวรสร้าง เรียกว่า ช้างตระกูลอิศวรพงศ์
พระวิษณุสร้าง เรียกว่า ช้างตระกูลวิษณุพงศ์
พระอัคนีสร้าง เรียกว่า ช้างตระกูลอัคนีพงศ์

นอกจากนี้ยังมีคติเรื่องช้างประจำทิศทั้ง ๘ ทิศ เรียกว่าโลกบาล และช้างประจำทิศนั้นได้ถูกจัดเป็นคู่ช้างพลายและช้างพังอยู่ประจำทิศ

คติทางพุทธศาสนายังชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของช้าง โดยกล่าวถึงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงยกมาสอนพระภิกษุสงฆ์ไว้อีกหลายประการ ส่วนการแบ่งชาติตระกูลของช้างตามคัมภีร์ทางพุทธศาสนาได้แบ่งออกเป็น ๑๐ ตระกูล คือ กาพวกหัตถิ

คังเคยหัตถี ปันทรหัตถี ตัมพหัตถี ปิงคลหัตถี
คันธหัตถี มงคลหัตถี เหมหัตถี อุโบสถหัตถี
ฉัททันตหัตถี (ส. พลายน้อย, ๒๕๑๐, หน้า
๒๕๓๗)

**คติที่ส่งผลต่อรูปแบบศิลปกรรมของ
ภาพสลักช้างนั้นสามารถจำแนกได้ คือ**

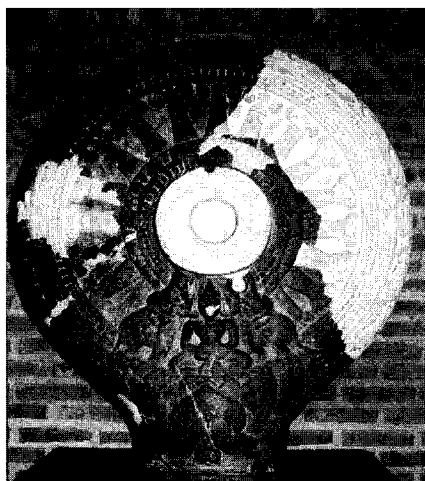
จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นถึงการจำแนก
ลักษณะการแสดงท่าทางช้างในภาพสลักนั้น
นั้นสามารถนำมาเปรียบเทียบกับคติที่อาจส่งผล
ให้เกิดรูปแบบทางศิลปกรรม ตามลักษณะและ
ข้อจำกัดของงานช่างออกเป็น ดังนี้

ในรูปแบบลักษณะที่เป็นช้างในท่ายืน
(แบบที่ ๑) กับ ช้างในท่าย่อตัว (แบบที่ ๒) นั้น
รูปแบบทางศิลปกรรมอาจเกี่ยวเนื่องกับคติที่

เกี่ยวกับแนวความคิดในเรื่องช้างค้ำ ถึงแม้ว่าใน
แต่ละศาสนาจะมีข้อแตกต่างกันในรายละเอียด
แต่ก็มีจุดมุ่งหมายที่คล้ายคลึงกัน คือ ช้างมี
หน้าที่แบกรองรับ และค้ำจุน

คติเรื่องช้างในศาสนาพราหมณ์มีส่วน
เกี่ยวข้องอยู่กับศาสนาพราหมณ์ ดังที่มหากาพย์-
รามายณะได้กล่าวถึงเรื่องค้ำจักรวาล (Valmiki,
1962, pp. 85-95) โดยมีการกล่าวอ้างถึงช้าง
ที่ยืนแบกโลกหรือจักรวาลอยู่ มีได้โลกประจำ
ทั้ง ๔ ทิศ มี ๔ เชือก* เรียกว่า “ช้างแห่ง
จักรวาล” ช้างเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นช้างค้ำจักรวาล
หรือค้ำโลก

ส่วนคติในพุทธศาสนานั้นได้ยกย่องช้าง
เป็นตัวแทนแห่งความยิ่งใหญ่ ความมีอำนาจ



ภาพที่ ๒๔ ศลักษ์มีบนฐานธรรมจักรทวารวดี พบที่นครปฐม (นลินี เหมนิธิ, ๒๕๑๔)

* ช้างที่ยืนแบกโลกทั้ง ๔ ทิศ ได้แก่

ทิศตะวันออก	ชื่อ วิรูปักษ์
ทิศใต้	ชื่อ ปัทมสม
ทิศตะวันตก	ชื่อ เสามนส
ทิศเหนือ	ชื่อ ภัทร

กล่าวคือพุทธศาสนาเป็นธรรมอันสูงสุด การที่พบรูปช้างในลักษณะนี้อาจจะสันนิษฐานได้ว่า น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับคติของช้างค้ำจักรวาล ซึ่งหมายถึงเขาพระสุเมรุ และช้างยังเป็นชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ที่เรียกว่าพระหลักทนต์

นอกจากนั้นรูปแบบที่มีลักษณะรูปช้างที่เป็นบริวารของเทพและเทพีที่เป็นภาพสัญลักษณ์ (แบบที่ ๖) ซึ่งในภาพสลักนี้มีลักษณะเป็นบริวารของเทพี หรือที่เรียกว่า “คชลักษณ์” องค์ประกอบหลักของภาพนี้ ประกอบด้วยรูป เทพี ดอกบัว หม้อน้ำ หรือ ปุณระฆฆะ และช้าง ภาพคชลักษณ์ มีการตีความหมายที่แตกต่างกันในแต่ละศาสนา แต่ยังคงอยู่ในแนวทางเดียวกัน คือ ความอุดมสมบูรณ์ ความมีโชคลาภ ส่วนความหมายของช้างนั้นคงที่ คือหมายถึง น้ำ ความสดชื่น ความงอกงามที่นำซึ่งความอุดมสมบูรณ์

ช้างในภาพคชลักษณ์มีตามคติพราหมณ์ มี ๒ ประการ คือ

๑. หมายถึง นางลักษมีชายาของพระนารายณ์ ส่วนช้างนั้นกำลังทำหน้าที่สร้างน้ำหรือเทน้ำแห่งความร่มเย็น น้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์แก่นางลักษมี

๒. หมายถึง นางอุษา ซึ่งเป็นเทพีแห่งแสงสว่างมีหน้าที่เปิดประตูฟ้าทูลรุ่งอรุณ และก่อนที่นางจะทำหน้าที่เปิดประตูฟ้าจะได้รับ การสร้างน้ำจากช้างไธรวตะ^๒ ซึ่งเป็นช้างของพระอินทร์

ช้างในภาพคชลักษณ์มีตามคติศาสนาพุทธ ใช้แทนสัญลักษณ์การประสูติ โดยตีความว่าสตรีที่อยู่ในภาพนั้น คือ พระนางสิริมหามายาตามพุทธประวัติกล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์ประสูติแล้วมีนาค ๒ ตัว รดน้ำให้พระนางสิริมหามายา สายหนึ่งคือน้ำร้อน อีกสายหนึ่งคือน้ำเย็น “นาค” ในภาษาสันสกฤตมีความหมายถึง “ช้าง” ที่เป็นเทพแห่งสายน้ำ คติที่ส่งผลต่อรูปแบบศิลปกรรมของภาพสลักสิงห์



ภาพที่ ๒๕ ภาพเชิงสัญลักษณ์การประสูติของพระพุทธองค์

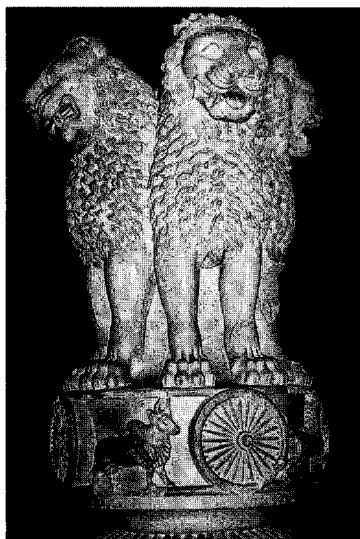
^๒ ช้างไธรวตะเป็นช้างที่สำคัญของศาสนาพราหมณ์ ทั้งยังได้รับการยกย่องให้เป็นเจ้าแห่งช้าง และมีกำเนิดจากการกวนเกษียรสมุทร. ดูเพิ่มเติมใน สมชาติ มณีโชติ. (๒๕๒๕). คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี. หน้า ๑๖.



คติที่ส่งผลต่อรูปแบบศิลปกรรมของภาพ สลักสิงห์

สิงห์ หรือ สิงโต ได้รับการยกย่องว่า
เป็นเจ้าแห่งสัตว์ป่า และเป็นสัญลักษณ์ของ
พระสุริยเทพในแถบเอเชียไมเนอร์ พระราช

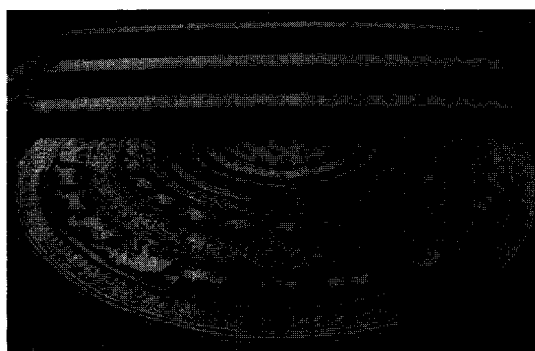
อำนาจของวีรกษัตริย์ (Iyer, 1977, pp. 63-64)
ในสมัยพระเจ้าอโศกกษัตริย์ในราชวงศ์โมริยะ
ได้ทำการปราบศัตรูภายในประเทศจนราบ
คาบ และได้สร้างเสาหินจารึกคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้า ซึ่งอาจจะได้รับอิทธิพลจากศิลปะ
เปอร์เซีย และที่สำคัญคือเสาของพระเจ้าอโศก



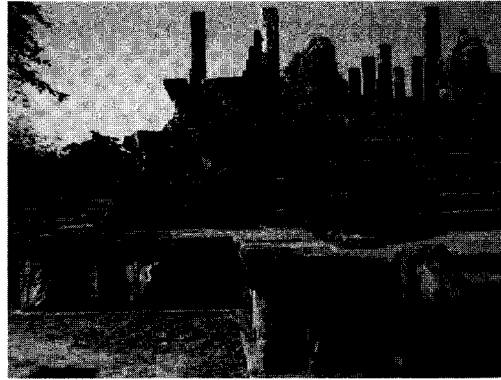
ภาพที่ ๒๖ สิงโตหัวเสาพระเจ้าอโศก ในพิพิธภัณฑสถานเมืองสารนาถ ประเทศอินเดีย (นลินี เหมนิธิ, ๒๕๑๔)

บนเสานั้นมีประติมากรรมรูปสิงห์ทูลนมัสการ
พบที่เมืองสารนาถ ต่อมาในพุทธศตวรรษที่
๖-๗ ได้พบหลักฐานในการสร้างสิงห์เป็น
ประติมากรรมหลายตัวบนฐานของstupaซึ่งเป็น

สัญลักษณ์แทนการนิพพานของพระพุทธเจ้าใน
แบบศิลปะอมราวดี (มุณี พันทวี, ๒๕๒๕, หน้า
๑๕) เป็นฐานฐานสิงห์แสดงถึงอำนาจและการ
พิทักษ์รักษาพุทธสถาน



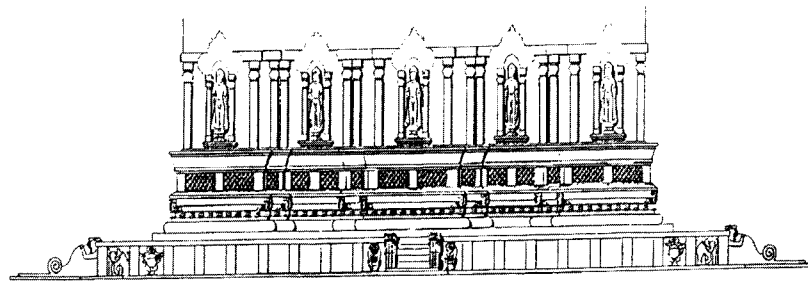
ภาพที่ ๒๗ อัมพันท์ศิลา เมืองโปลนาลูวะ ประเทศศรีลังกา



ภาพที่ ๒๔ วิหารสมัยกษัตริย์ปกครองพม่าที่ ๑ สมัยโปโลนนารูวะ

เรื่องราวของสิงห์ในศาสนาพราหมณ์ นั้นมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยพระเวท สิงห์เป็น พาหนะของเทวีหรือพระอูมาเทวี หรือเมื่อ พระนารายณ์อวตารลงมาเป็นนรสิงห์ใน รูปครึ่งคนครึ่งสิงห์ ในพุทธศาสนาสิงห์นั้น ได้รับแรงบันดาลใจมาจากไตรภูมิ ซึ่งกล่าว ถึงเครื่องานภูมิมีราชสีห์อยู่ ๔ จำพวก คือ ตฤณสิงห์ กาลสิงห์ บัณฑุรสิงห์ และไกรสร- สิงห์ ตฤณสิงห์และกาลสิงห์นั้นกินหญ้าเป็น อาหาร ส่วนบัณฑุรสิงห์ และไกรสรสิงห์กิน

เนื้อเป็นอาหาร มีพลังกำลังและอิทธิฤทธิ์มาก (กรมศิลปากร, ๒๕๓๑, หน้า ๑๕) เจดีย์อุปาราม ในลังกาได้มีการสลักรูปสิงห์ตามคติความเชื่อ เรื่องสัตว์ประจำทิศ ซึ่งนิยมสร้างต่อมาในลังกา ประติมากรรมรูปสิงห์นี้ ได้สลักบนแผ่นหิน ครึ่งวงกลมเป็นรูป ช้าง ม้า สิงห์ โค และหงส์ นอกจากพบที่เจดีย์อุปารามแล้วนั้น ยังพบอีก หลายแห่ง เช่น เจดีย์รุวันเวลี เมืองอนูราชปุระ เจดีย์วฤทธาเค เมืองโปโลนนารูวะ (ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๑๗, หน้า ๗๖-๗๗)



ภาพที่ ๒๕ ภาพปูนปั้นรอบฐานเจดีย์จุลประโทน ศิลปะทวารวดี จังหวัดนครปฐม (นลินี เหมนิธิ, ๒๕๑๔)

ในศิลปกรรมแบบทวารวดีนั้นส่วน ใหญ่ที่พบจะประดับเป็นส่วนประดับของ สถาปัตยกรรมที่บริเวณฐาน รวมไปถึงที่เป็น หน้ากาก หรือเกียรติมูข บางครั้งอาจเรียกว่า

สิงมุข รูปแบบที่สระแก้วนั้นอาจได้รับ อิทธิพลจากศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี สังเกต จากลักษณะที่ยังคงเป็นธรรมชาติ (ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๓๑, หน้า ๓๐)

คติที่ส่งผลต่อรูปแบบศิลปกรรมของภาพ สลักมกร

มกร เป็นสัตว์ที่คิดขึ้นตามนิยายและมีปรากฏอยู่เสมอในศิลปะอินเดีย ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า อิหามฤค (Ihamruga) มกรมีรูปร่างที่ประหลาดแห่งหนึ่ง มีเรื่องเล่าในเทพ

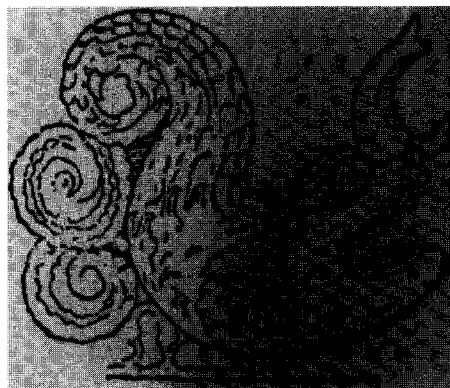
ปกรณัมอินเดีย รูปร่างของมกรนั้นมีรูปร่างผสมหลายรูปแบบ คือ จระเข้ ปลาโลมา และช้าง บนภาพสลักมกรจะอยู่ท่ายืนให้เห็นด้านข้างเงี้ยวขึ้นสูงอ้าปากกว้าง มีเขี้ยวงอกออกมาที่มุมปาก มีครีบ ส่วนหางยกชูสลักวาดลายแบบลายกนก



ภาพที่ ๓๐ มกรรูปจระเข้ ที่การหุด

มกรเป็นเทพพาหนะของเทพธิดาบริวารของพระวรุณเทพ คือ ชาหนนาวิ หรือคงคา บางครั้งวรุณเองก็อาจมีมกรเป็นพาหนะได้เช่นกัน รูปร่างนอกจากจะเป็นตัวมกรแล้วนั้น ยังมีสัตว์ที่คล้ายคลึงกันอีก เช่น ช้างปนกับปลา “คชมิน” และ “ชเลกะ” มกรนั้นอาจจะพัฒนาการมาจากต้นดอกบัว “ปัทมมูละ”

เนื่องจากเป็นพาหนะของเทพวรุณและพระคงคา ซึ่งทั้งคู่เป็นเทพแห่งฝนและน้ำ อันเกี่ยวข้องกับคุณสมบัติทั้งสี่ มกรยังถือเป็นขุมทรัพย์ ๑ ใน ๘ ของท้าวเวรซึ่งประกอบด้วย ปัทม มหาปัทม สังข มกร กัจฉป มกุน นันท นิล และขรรพ



ภาพที่ ๓๑ มกรรูปช้าง (กรมศิลปากร, ๒๕๓๑)

คติที่ส่งผลต่อรูปแบบศิลปกรรมของภาพ สลักหินรี และงู

กินรี ในภาษาสันสกฤตแปลว่า นางฟ้า เป็นสิ่งมีชีวิตอยู่บนสวรรค์ รูปร่างครึ่งคน ครึ่งสัตว์ ต่อมาเปลี่ยนเป็นครึ่งคนครึ่งนก ตัวอย่างกินรีในศิลปอมราวดีจะเป็นรูปคนค่อนข้างอ้วนเตี้ย ปีกนก หางนก แต่ในลักษณะที่สระแก้วนี้มีลักษณะสมส่วน ทำท่าเหาะคล้ายกับกินรีในสมัยหลัง

งู เป็นสัตว์ที่มีความสัมพันธ์กับมนุษย์มานาน จากรูปร่างที่แปลก มีพิษ จนทำให้มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับงูมากมาย เช่น นาค พญานาค ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับน้ำ ในตำนาน อนันตนาคราช ก็เป็นเจ้าแห่งบาดาลอีกด้วย ลักษณะรูปร่างก็แตกต่างกันไป เช่น เป็นงูผสมกับคน งูมีหงอน งูมีขา ตลอดจนมังกร งูที่สระแก้วนี้ทำเป็นงูตามธรรมชาติพันรอบเสา แผ่พังพานหันหน้าลงสระ ทำอาการคล้ายกับจะพ่นน้ำลงสระ (พิรพน พิสนพงศ์, ๒๕๓๖, หน้า ๑๑๑)

สรุป คติและความเชื่อในการกำหนดรูปแบบศิลปกรรม จากการศึกษาพบว่าสัตว์ทุกชนิดที่ปรากฏที่สระแก้วนี้ ล้วนเป็นสัตว์มงคล และสัตว์ที่เป็นพาหนะของเทพผู้ยิ่งใหญ่ หรือมีส่วนเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์และพุทธที่เจริญควบคู่กันมา โดยอาศัยหลักปรัชญาและแนวทางปฏิบัติปรับปรุงร่วมกัน สังคมโบราณชาวเมืองศรีมโหสถแห่งนี้ จึงเลื่อมใสศรัทธาทั้งศาสนาพุทธและพราหมณ์ร่วมสมัยกันทุกยุคทุกสมัย สระแก้วศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้จึงเป็นสถานที่สำหรับเจ้านายชั้นปกครองใช้ในการประกอบพิธีกรรมทั้งสองศาสนา อาจใช้ในต่างกรรมต่างวาระกันขึ้นอยู่กับแต่ละยุคสมัย แต่เป้าหมายหลัก ณ พื้นที่แห่งนี้ อาจใช้แหล่งน้ำนี้เพื่อสักการะบูชาหรือเคารพเทพแห่งสายน้ำ เช่น พระวิรุฬห หรือ พระแม่คงคา เป็นต้น อันสะท้อนถึงความเชื่อเกี่ยวกับการมีโชคลาภ ความอุดมสมบูรณ์ในสังคมเกษตรกรรม เพื่อให้วิถีคนในสังคมสมัยนั้นอยู่ดีมีสุข

.....

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (๒๕๓๑). *ลวดลายตัวภาพในศิลปะ*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- _____. (๒๕๓๖). *ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ เล่ม ๒*. กรุงเทพฯ: สมาพันธ์.
- _____. (๒๕๔๐). *ลายปูนปั้น งานช่างประณีตศิลป์ของไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- ธวัช ปุณโณทก. (๒๕๔๙). เมืองศรีมโหสถสังคมชาวพุทธและพราหมณ์. ใน *วารสารที่ระลึกในพิธีเปิดงานหอศิลปะและวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยบูรพา*. ชลบุรี: หอศิลปะและวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- นลินี เหมนิธิ. (๒๕๑๔). *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์*. พระนคร: กรมศิลปากร.
- พีรพน พิสนุพงศ์. (๒๕๓๖). ภาพสลักปูนดำที่ขอบสระแก้ว ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัด ปราจีนบุรี. *ศิลปากร*, ๓๖ (๓), ๑๐๑-๑๒๐.
- มูณี พันทวี. (๒๕๒๕). *ประติมากรรมรูปสิงห์ในแบบศิลปะลพบุรีที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ส. พลายน้อย. (๒๕๓๑). *สัตว์นิยาย*. กรุงเทพฯ: อักษรวิทยา.
- _____. (๒๕๔๔). *อมนุษยนินาย*. กรุงเทพฯ: อักษรวิทยา.
- สมชาติ มณีโชติ. (๒๕๒๔). *คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิตมหาบัณฑิต, สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมัย สุทธิธรรม. (๒๕๔๒). *เมืองโบราณศรีมโหสถ*. กรุงเทพฯ: บริษัท ๒๐๒๐ เวิลด์มีเดีย จำกัด.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. (๒๕๑๑). *วิวัฒนาการของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยามการพิมพ์.
- Iyer, K. B. (1977). *Animal in Indian sculpture*. Bombay: D.B. Taraporevala.
- Valmiki. (1962). *The Ramayana of Valmiki, Vol.1*, Shastri, H.P. (Translator). London : Shantri Saddan.

.....